

KOGNITIIVINEN NÄKÖKULMA PROPRIEN SEMANTIikkaan

PAULA SJÖBLOM

Kielitieteessä vallitsee ainakin periaatteellinen yksimielisyys siitä, että substantiivit voivat olla appellatiiveja tai propreja. Jos jokin ilmaus on appellatiivi, se ei ole propri — ja päinvastoin. Yleisesti lienee hyväksytty myös väite, että appellatiivin ja proprin välinen ero perustuu suureksi osaksi semantiikkaan, mutta millä tavalla tämä semanttinen ero ilmenee, siinä käsitykset poikkeavat toisistaan. John Stuart Mill (1906: 21–22) katsoi, että proprit ovat vailla merkitystä, ne toimivat vain merkkeinä, jotka nimikoivat kielenulkoisen entiteetin. Samoilla linjoilla oli myös Saul Kripke (1972: 270–277, 302), jonka mukaan erityinen nimeämistapahtuma liittyy tietyn, merkitykseltään tyhjän muodon kiinteästi tiettyyn referenttiin¹. Nimistöntutkijoista kantaa edustaa muun muassa Kurt Zilliacus (1997: 15, 18). Otto Jespersen (1958 [1924]: 66) oli täysin päinvastaisella kannalla kuin Mill: hänen mukaansa proprien merkitys on mahdollisimman suuri, sillä mitä pienempi ekstensio, viittausala, sanalla on (proprilla siis vain yksi referentti), sitä laajempi intensio, merkityspiirteiden joukko, sillä on oltava. Alan Gardiner

¹ Kripke kritisoi 1800-luvun lopun filosofin Gottlob Fregen merkitystä ja referenssiä koskevia ajatuksia, jotka hän tulkitsi siten, että merkitys sisältäisi välttämättömät ja riittävät ehdot referentin määrittämiseksi. Näin proprin merkitys olisi definiittinen kuvaus tarkoitteesta. Fregen teoriaa tutkineen Tapio Kortteen mukaan tulkinta on virheellinen; sen sijaan Frege mitä ilmeisimmin piti ilmauksen merkitystä referenssin kantajana. Toisin sanoen tarkoiteeseen viittaa ilmauksen merkitys, ei ilmaus itsessään. (Kripke 1972: 255; Korte 2001: 9, 14, 175–180.) Aihepiiriä ovat käsitelleet monet muutkin loogikot ja filosofit, kuten Bertrand Russell ja John R. Searle.

asetui Millin ja Jespersenin käsitysten väliin sanomalla, että nimi sinänsä ei tosin kuvaile tarkoitettaan vaan ainoastaan osoittaa puheena olevan asian identiteetin, mutta että kaikilla propreilla on merkitys siinä mielessä, että ne ovat kielen sanoja. Sanoilla taas on aina »vaihtoarvo», todellisuuden mentaalinen vastine. Erona on se, että appellatiivit välittävät informaatiota suoraan, kun taas propriit tarjoavat vain avaimen informaatioon. (Gardiner 1940: 32–34.)

Viime vuosikymmeninä nimistöntutkijat ovat pääasiassa olleet sitä mieltä, ettei proprilla ole varsinaista merkitystä. Propri toimii ainoastaan vakiintuneen viittaussuhteensa varassa, eikä propriin sisältyvien mahdollisten leksikaalisten aineiden merkityksellä ole mitään käytännön funktiota. (Esim. Kiviniemi 1975: 9.) Tutkijoiden ajatukset nimien merkitysettömyydestä ovat vahvasti yhteydessä generatiiviseen teoriaan, jossa epämääräiseksi ja hämäräksi miellettyä merkitystä ei ole haluttu yhdistää lingvistiseen analyysiin vaan semantiikka on liitetty ainoastaan irrallisena komponenttina formaaliin syntaktisperustaiseen malliin. Formaali kieliteoria siis minimoi kielellisen merkityksen niiksi välttämättömiksi ja riittäviksi piirteiksi, jotka yhdistävät tietyt entiteetit tietyn kategorian jäseniksi. Kun sanoja lähestytään tällä tavoin sanakirjamaisesti ja ajatellaan, että sanoilla on joukko eristettäviä ja määriteltäviä merkityksiä, on tietysti luonnollista ajatella, ettei proprilla ole merkitystä, koska se ei ole määriteltävissä samoin kuin esimerkiksi appellatiivin merkitys on. Proprihan viittaa ainoastaan yhteen entiteettiin eikä siihen näin ollen liity mitään kategoriaalisia piirteitä kuten appellatiiveihin.

Onomastikkojen halu kieltää proprin merkityksen olemassaolo on hämmentävää, kun samalla kuitenkin propreja on tutkittu ja luokiteltu pääasiassa semanttisten kriteerien avulla. Puhtaasti esimerkiksi morfologisiin seikkoihin perustuvaa nimianalyysia tuskin pidettäisiin edes kiinnostavana. Suomalaisessa paikannimitutkimuksessa on toki päästy vanhasta sanasemantisesta tarkastelusta, jossa nimiin sisältyviä leksikaalisia elementtejä luokiteltiin irrallaan, ottamatta huomioon niiden syntaktista asemaa nimen kokonaisuudessa. Kuitenkin myös syntaktinen nimianalyysi perustuu viime kädessä merkitykseen: Syntaktisella analyysillä pyritään tavoittamaan nimenantajan näkökulma ja ne nimeämisen perusteet, jotka ovat nimenannon taustalla. Nimeämisperusteita selvitetään semanttisesti jakamalla nimi nimenosiin, joilla on oma merkityksensä nimen kokonaisuudessa. Nimenosat erotellaan juuri semanttisin kriteerein, niin että kukin nimenosa ilmaisee erikseen jotakin paikan ominaisuutta. (Syntaktis-semantisesta luokittelusta ks. tarkemmin esim. Zilliacus 1966: 86–87; Zilliacus 1972: 373–376; Kiviniemi ym. 1974.)

Syntaktis-semanttinen luokittelu on perustunut ajatukseen tietyistä semanttisista syvärakenteista, jotka voidaan kuvata rajallisten lauseparafraasikaavojen avulla. Ajattelutapa on tuottanut teoreettisia ongelmia, joita Kiviniemi on pohtinut vertaillaessaan yhdys sanojen ja yhdyspaikannimien semantiikkaa funktionalistisesta näkökulmasta. Hän huomauttaa, että monet paikannimet ovat rinnastettavissa tilapäiskompositumeihin siinä mielessä, että ne voivat olla melko sattumanvaraisen sananmuodostusprosessin tulosta, tosin sillä varauksella, että ne kuitenkin usein perustuvat olemassa oleviin malleihin. Yhdys sanoissa ei ole morfologisia tuntomerkkejä, joiden perusteella voisi yksiselitteisesti päätellä komponenttien syntaktis-semanttiset suhteet, vaan potentiaalisia merkityksiä on lukuisia. Näin siis esimerkiksi nimi *Paitapello* voitaisiin tulkita lukuisilla eri tavoilla: pello, joka on paidan muotoinen; pello, joka sijaitsee Paitalammen rannalla; pello, joka ostettiin paidalla; pello, joka piti niittää paita päällä ja niin edelleen. Semanttiset rajat syntyvät kom-

ponenttien merkityksistä. Varma tulkinta nimeämisperusteesta olisi ainoastaan 'pelto, jolla on (ollut) jokin suhde paitaan'. Tyhjentävä nimeämisperusteiden luokittelu onkin mahdotonta, ja monet nimet ovat monitulkintaisia. (Kiviniemi 1987: 15–20, 32.)

Viime aikoina on kyseenalaistettu myös se nimien merkityksettömyyttä perusteleva väite, että proprin ainoa tehtävä on yksilöinti. Esimerkiksi epävirallisten kaupunkinimien osalta on todettu, että ihminen käyttää nimiä muuhunkin kuin yksilöintiin. Yksilöinti ei voi olla edes ensisijaista, jos paikalla on jo valmiiksi jokin erisnimi, vaan ennemminkin nimellä pyritään ilmaisemaan erilaisia kohteeseen liittyviä mielikuvia. (Ainiala 2003: 216–217.) Sama ilmiö koskee myös esimerkiksi epävirallisia henkilönnimiä. Haukkumanimen pilkkaamistarkoitus edellyttää ennen muuta sitä, että nimeen sisältyy tietyllä tavalla tulkittavia merkityksiä, ja hellittelynimenkin voi tunnistaa paitsi fonologisista ja morfologisista ominaisuuksistaan usein myös semanttisesti. Myös yritysnimeen liittyvät mielikuvat ovat usein vähintään yhtä tärkeitä kuin nimen yksilöivyyys. Osalle nimistä kuvaavuus ja luonnehtivuus ovat siis kiistämättä keskeisiä elementtejä (Ainiala 1997: 241).

VAIHTOEHTOINEN LÄHESTYMISTAPA

Onomastiikan päähuomio on kohdistunut erilaisten nimiaineistojen kuvaukseen, yksittäisten nimien etymologointiin ja nimeämisperusteiden selvittämiseen sekä yleisten onomastisten kysymysten ratkaisemiseen; kovin vähän on sen sijaan tutkittu propreja osana laajempaa kielen ja kielenkäytön systeemiä. Syynä on varmasti osittain pyrkimys vahvistaa onomastisen tutkimuksen omaa identiteettiä, mutta toisaalta formaalit kielitieteen mallit eivät liioin ole tarjonneet kovinkaan hyviä työkaluja proprien tutkimiseen. Yksi keskeinen hankaluus on minimalistinen merkityskäsitys, joka on estänyt proprien kokonaisvaltaisen tarkastelun niiden omasta olemuksesta lähtien. Sama ongelmahan on koskenut myös esimerkiksi kielen kirjaimellisesta merkityksestä poikkeavan käytön tai metaforan tutkimista (ks. esim. Huumo 1997: 34).

Formalistiselle kielinäkemykselle vaihtoehdoksi on 1980-luvulta lähtien kehittynyt kognitiivinen kielentutkimus, joka ei ole yksi teoria tai koulukunta vaan paremminkin tapa nähdä kieli osana ihmisen yleistä kognitiota. Kognitiivinen lähestymistapa ottaa huomioon myös kulttuurin ja vuorovaikutuksen: kieli nähdään paitsi mentaalisenä myös kulttuuri-sena ilmiönä. Kielisysteemin ja kielenkäytön välillä ei ole jyrkkää rajaa, ja kieli on dynaaminen ja jatkuvasti muuttuva järjestelmä. (Leino 1994: 11.) Tutkimusmetodin tulee tuottaa kieleen liittyviä selityksiä, jotka koskevat käyttäjälle tyypillisiä tarkoituksia ja motiiveja eivätkä niinkään empiirisiä syitä tai universaaleja lakeja (Geeraerts 1997: 152). Voisiko kognitiivinen kielinäkemys auttaa lähestymään erisnimiä uudelta näkökulmasta ja antaa avaimia sellaisiin oviin, joista ei ennen ole totuttu kulkemaan?²

² Ajatukseni kognitiivisesta kielentutkimuksesta ovat peräisin lähinnä Ronald Langackerin (1987, 1991) kognitiivisesta kieliopista, Pentti Leinon (1993, 1994) polysemiaa koskevista tutkimuksista, George Lakoffin (1987) kategorioita ja metaforia koskevasta teoriasta sekä Dirk Geeraertsin (1997) diakronisesta prototyypisemanitiikasta.

Oma näkemykseni on, että voi. Voi siksi, että kognitiivinen lähestymistapa oikeuttaa proprien semanttisen tarkastelun myös synkronisesti eikä ainoastaan etymologioinnin näkökulmasta, ja myös siksi, että kognitiivisen merkityskäsityksen avulla voi ymmärtää yksittäisten nimien ja nimisysteemien diakronisia muutoksia, kuten nimen käyttöalan laajenemista tai supistumista tai kokonaisen uuden nimikategorian syntymistä.³

Kognitivistien mukaan merkitys on ensisijaista: kielen tehtävä on tuottaa merkityksiä. Merkitys ei ole staattinen ilmiö vaan prosessi, se on sanojen ja lauseiden seuraus eikä niiden sisäinen ominaisuus. Kieli toimii siten, että se ikään kuin vetää merkityksen esiin tulkitsijasta, hänen kognitiivisista rakenteistaan (Moore ja Carling 1982: 11–12). Kielenpuhujalla on sanoma, käsiterakenne, jonka kielellinen ilmaiseminen edellyttää lemman eli fonologiselta muodoltaan määrittelemättömän leksikaalisen yksikön valintaa mentaalista leksikosta. Lemma aktivoituu ja tulee valituksi, kun sen semanttiset ehdot vastavat sanomaa. (Levelt 1993: 5.) Käsitukset siitä, onko erisnimellä lemmaa, vaihtelevat. Vahvasti propriaalisen lemman kannalla on nimistöntutkijoista etenkin Willy Van Langendonck (tulossa).

Kieli ei peilaa objektiivista todellisuutta vaan organisoi maailmantietoa (Geeraerts 1997: 8), eikä merkitys ole seurausta vain ilmauksen tarkoitteen ominaisuuksista vaan sisältää aina myös kielenkäyttäjän käsitteistyksen (Langacker 1991: 4). Tällä tavoin ajatellen propri kielellisinä ilmauksina osallistuvat merkitysten rakentamiseen aivan tasa-vertaisesti kielen muiden sanojen kanssa. Proprilla ja appellatiivilla on yksi tärkeä semanttinen ero: propri yksilöi, appellatiivi luokittelee. Erisnimi *Valteri* ja appellatiivi *poika* ovat merkitykseltään siinä mielessä samankaltaisia, että kielenpuhujilla on molemmista sanoista tieto siitä, mihin ja miten sanoilla voidaan viitata. Sanalla *Valteri* voidaan viitata yksilöllä olio, ja ehkä tähän tietoon sisältyy myös presuppositioaalinen, voisi sanoa prototyypinen, käsitys siitä, että tämän olion tulee olla ihminen ja miespuolinen. Sanalla *poika* voidaan viitata yleisesti tai yksilöiden tietynlaisiin olioihin. Jos sanaa käytetään yksilöstä, ensisijaisesti kuitenkin ajatellaan yksilöä luokkansa edustajana. Myös *poika*-sanaan liittyy presuppositioita. Meillä on prototyypinen käsitys 'pojasta', mutta sanaa voidaan käyttää myös ei-prototyypisesti, esimerkiksi eläimestä, aikuisesta miehestä tai vaikkapa työstä⁴. Appellatiivi siis kiinnittää huomion olioiden samankaltaisuuksiin, kun taas propri tekee oliosta erityislaatuisen. Kielenpuhija voi asiaintilaa kielentäessään valita, mitä tarkastelun tarkkuusastetta eli skemaattisuusasteeltaan erilaista ilmausta hän oliosta käyttää: *Eläin äänitelee / Koira haukkuu / Tessu räksyttää*, joista viimeinen, propriin *Tessu* sisältävä ilmaus on tarkin kuvaus tilanteesta.

Kielellinen merkitys nähdään kognitiivisissa tutkimuksissa usein ensyklopedisena. Tämä perustuu ajatukseen, että jos kieli on systeemi, jolla maailma hahmotetaan, ei ole tarpeellista erotella kielellistä merkitystä millään systeemisellä tai rakenteellisella tasolla maailmantiedosta, johon kielelliset muodot aina assosioituvat (Geeraerts 1997: 8). Sana,

³ Lähtökohdiltaan ja metodeiltaan synkroninen ja diakroninen tutkimus poikkeavat toisistaan, mihin ei kuitenkaan tässä yhteydessä ole mahdollista paneutua syvällisemmin.

⁴ Jos minun pitää moittia tytärtäni esimerkiksi jostakin kepposesta, voin aivan mainiosti kiinnittää hänen huomionsa sanomalla *Kuules, poika, ei noin saa tehdä*.

siis myös propri, herättää monenlaisia mielikuvia ja käsitteitä, joita kaikkia voi pitää osana sanan merkitystä. Muiden ilmausten tapaan propri voidaan nähdä muodosta ja merkityksestä koostuvana symbolisena yksikkönä, jonka konventionaalista asemaa toistuva käyttö vahvistaa. Aika moni vanhempi lienee havainnut, että tuntuu aluksi vaikealta käyttää perheeseen syntyneestä lapsesta hänen erisnimeään, varsinkin jos tätä aluksi on kutsuttu vain *vauvaksi*. Vähitellen nimeä käytettäessä siitä tulee automaattinen lapsen viittaava kielellinen merkki, jolla on tietty merkitys. Nimen merkitys voidaan kuvata suhteessa eri kognitiivisiin alueisiin. Esimerkiksi henkilönnimen merkitys on suhteessa mieluukuvaan henkilön ulkonäöstä, hänen äänestään ja puhetavastaan, hänen temperamentistaan, älykkyydestään ja niin edelleen ja toisaalta suhteessa esimerkiksi hänen asemaansa perheessä, koulussa, työyhteisössä. Erisnimi on näiden suhteiden yhteinen nimittäjä ja toimii väylänä monitahoiseen ja laajaan merkitysten verkkoon. (Ks. esim. Langacker 1987: 154; Leino 1993: 101.)

ERISNIMI YKSIKÖNÄ JA UUTENA ILMAUKSENA

Propreihin voidaan ottaa kaksi eri näkökulmaa, jotka ovat toisaalta nimenantajan ja toisaalta kielenpuhujan näkökulma. Kielenpuhujan näkökulmasta jokainen hänen tuntemansa propri on konventionaalistunut symbolinen yksikkö, joka hahmottaa tietyllä tavalla entiteetin merkitysten verkosta. Sosiaalisen tilanteen vaatimuksista ja omista tavoitteistaan riippuen kielenpuhujat voivat käyttää yhdestä ja samasta henkilöstä esimerkiksi ilmauksia *professori, opettaja, äiti, mummi, nainen ja Eeva*.

Nimenantajan näkökulmasta uusi nimi muodostetaan samoin kuin kielen muutkin ilmaukset jo olemassa olevien symbolisten yksiköiden sekä vakiintuneiden mallien pohjalta. Kun ihmisellä on tarve kielentää jokin entiteetti eikä hän syystä tai toisesta halua tai voi käyttää tästä valmiita, olemassa olevia symbolisia yksiköitä, hän voi muodostaa uuden ilmauksen ja käsitteistää entiteetin jollain vaihtoehtoisella tavalla. Se, mihin kognitiivisiin alueisiin hän suhteuttaa tämän uuden ilmauksen, on hänen subjektiivista valintaansa. Erisnimi muodostetaan tilanteessa, jossa tarvitaan yksilöivää ilmausta ja jossa sopivaa valmista, tämän tietyn entiteetin yksilöivää yksikköä ei ole saatavilla. Voi olla, ettei nimettävällä ole nimeä lainkaan tai että ainakaan kyseisessä tilanteessa olevat kielenpuhujat eivät sitä tunne, mutta voi olla myös, että jo olemassa oleva yksilöivä ilmaus ei sovi kyseiseen tilanteeseen tai ei kuvaa oikealla tavalla nimeämisen kohdetta. Uuden nimen antamiselle voi olla myös muita, nimettävästä riippumattomia syitä. Esimerkiksi viikon kestäväälle rippileirille kokoontuvat nuoret oppivat tuntemaan toisensa aluksi virallisilla sekä yleisesti käytössä olevilla lempinimillään, mutta ei liene harvinaista, että osa leiriläisistä saa tiiviin yhdessäolon aikana johonkin ominaisuuteensa tai tapahtumaan liittyvän uuden kutsumanimen, joka kiinnittää nimettävän tähän yhteiseen kokemukseen ja tekee hänestä osan leirimuistoja.

Usein, mutta ei aina, kielenpuhija muodostaa nimen tietoisena siitä, että hän on luomassa juuri propria. Tällöin hän käyttää hyväkseen tuntemiaan vakiintuneita proprien malleja. Hän luokittelee nimettävän yksilön tietyn kategorian jäseneksi ja käyttää nimenmuodostusmallina saman kategorian muiden jäsenten erisnimiä. Naisennimen muodostamisessa mallina ovat hänen tuntemansa naisennimet, kadunnimen mallina muut kadun-

nimet, ravintolan nimen mallina muut ravintoloiden nimet. Kategoriat ovat erilaisia siinä suhteessa, saavatko luokan jäsenet nimekseen yleensä valmiin yksilöivän yksikön vai annetaan jokaiselle uudelle nimettävälle entiteetille nimeksi uusi ilmaus. Henkilöt nimeetään yleensä jo ennestään tutuilla nimillä, kun taas esimerkiksi jokaista yritystä varten muodostetaan uusi nimi.

Aina ei kielenpuhuja välttämättä kuitenkaan miellä antavansa nimeä. Uusia ilmauksia luodaan tarpeen tullen pääasiallisena tarkoituksena se, että kuulija ymmärtää, mistä entiteetistä puhutaan. Tilanne, jossa yksilöidään olio kuvailemalla sitä, on otollinen uuden nimen kehittymiselle, mutta yhtä hyvin tilanne voi johtaa uudenlaisen appellatiivin syntymiseen tai kertaluonteiseen ilmaukseen.

Valaisen asiaa esimerkillä, jonka tarjoaa muuallakin (esim. Lakoff 1987: 148) siteerattu Downingin (1977: 818–823) esittämä yhdyssana *apple-juice-seat*. Muotoon ei Downingin mukaan sisälly kovin helposti mielikuvaa nimittämisen arvoisesta (*name-worthy*) kategoriasta, vaan se edustaa paremminkin hetkellistä nimittämisen arvoista entiteettiä, minkä vuoksi tämänkaltainen tilapäiskompositio ei helposti leksikaalistu. Esimerkkiä voisi lähestyä myös kognitiivisesta ja onomastisesta näkökulmasta. Ajatellaan tilannetta, jossa henkilö astuu huoneeseen, jossa on useita erilaisia vapaita istumapaikkoja: on sohva ja nojatuoli sekä useampia pöydän ääressä olevia tuoleja, joista yhden edessä on lasillinen omenamehua. Hänelle osoitetaan istumapaikka sanomalla *Istu omenamehupaikalle*. Kyseessä ei varmastikaan ole valmis symbolinen yksikkö, vaan puhuja muodostaa uuden ilmauksen nostamalla entiteetin esiin suhteessa sen sijaintiin mehulasin vieressä. Kuulija kykenee ymmärtämään ilmauksen vaivatta. Jos seuraavana päivänä mehulasi onkin toisen tuolin edessä ja huoneeseen tulijalle sanotaan samoin kuin edellisenä päivänä, alkaa ilmaus jo konventionaalistua appellatiivisena läsnäolijoiden mielessä: *omenamehupaikka* saa luokittelevan merkityksen 'istumapaikka, joka on omenamehulasin vieressä'. Kakituksen vieressä olevaa tuolia saatetaan taas kutsua *kaktuspaikaksi* syntyneen mallin mukaisesti. Saattaa myös käydä niin, että seuraavana päivänä ei minkään tuolin kohdalla olekaan omenamehua, mutta huoneeseen tulija käyttää aikaisemmin kuulemaansa ilmausta ja sanoo istuvansa tälläkin kertaa omenamehupaikalle. Ilmaus konventionaalistuukin toisella tavalla: *omenamehupaikka* viittaakin tietyyn tuoliin huoneessa. Samaa ilmausta saattaa alkaa käyttää myös henkilö, joka ei ollut läsnä silloin, kun ilmaus ensimmäisen kerran muodostettiin — ilmaus on konventionaalistunut propriiksi. Kielellisiin valintoihin osallistuvat siis kaikki tilanteessa mukana olevat kielenpuhujat. Merkitykset ovat subjektiivisia, mutta yhteiset merkitykset syntyvät vuorovaikutuksessa, todellisissa kielenkäyttötilanteissa.

MITEN NIMIEN MERKITYSTÄ VOI TARKASTELLA SYNKRONISESTI?

Kognitiivisesta näkökulmasta nimenmuodostus voidaan kytkeä kielen muiden ilmausten muodostamiseen. Näkökulma auttaa samalla ymmärtämään nimeen sisältyvien elementtien suhdetta nimen merkitykseen. Nimen elementit osoittavat, miten ilmauksen muodostaja on halunnut hahmottaa entiteetin ja mitä osia merkitysten verkosta hän on valinnut kielennettäväksi. Synkronisesti tarkasteltuna voidaan ajatella, että transparenteissa nimissä eli nimissä, joiden elementit ovat tunnistettavissa, on edelleen suora merkitysyhteys myös

nimen elementteinä oleviin sanoihin, vaikkeivät ne nimen yksilöivän funktion kannalta olekaan tärkeitä. Sen sijaan nimen mahdollisten muiden ilmaisutehtävien kannalta nämä merkitykset ovat olennaisia: jos nimen tehtävänä on yksilöinnin lisäksi esimerkiksi opastaa, pilkata, houkutellessa ostamaan tai viihdyttää, ei ole lainkaan yhdentekevää, minkälaisia assosiaatioita nimen fonologinen asu herättää. Täysin opaakkien eli läpinäkymättömien nimien merkityssisältö rakentuu ainoastaan tarkoitteen herättämien assosiaatioiden varaan⁵ — tosin sillä varauksella, että jotkin yksittäiset äänneet tai äänneyhtymät saattavat herättää kielenpuhujissa yhteisiä mielikuvia. Transparenttien ja opaakkien nimien raja-alueelle jää kuitenkin joukko nimiä, jotka kokonaisuutena eivät koostu pelkästään symbolisista yksiköistä, mutta jotka silti sisältävät tunnistettavia osia konventionaalistuneista sanoista tai nimistä. Varsinkin yritysnimissä on käytetty hyväksi tätä mahdollisuutta kytkeä muodoltaan lyhyeen nimeen useitakin merkityssisältöjä, esimerkkinä vaikkapa *Onni*-nimisen henkilön omistaman puusepäntuotteen nimi *Onnikkari* tai autojen pesua harjoittavan, *Reijo*-nimisen henkilön omistaman yrityksen nimi *Pesurex*.⁶

Konventionaalistunut nimi on samanlainen solmu merkitysten verkossa kuin muutkin symboliset, fonologisesta ja semanttisesta navasta rakentuvat yksiköt: sen prototyypin merkitykseen kuuluu tieto siitä, että se viittaa yhteen entiteettiin, mutta semanttiset linkit muihin yksiköihin mahdollistavat myös esimerkiksi nimen ei-prototyypin käytön appellatiivina. Linkki appellatiiviseen käyttöön voi olla esimerkiksi metonyminen (*Aulan seinällä oli upea Picasso*) tai metaforinen (*Pelit ja elokuvat ovat nykynuorten impivaaroja*). Proprien tasavertainen sijoittuminen merkitysten verkkoon mahdollistaa myös erisnimien käyttämisen sananmuodostuksessa, niin yhdistämisessä (*röntgenkuva, ovimikko*) kuin johtamisessakin (*elvistellä, nobelisti*). Samoin propreja voi luontevasti käyttää sanaa laajempienkin yksiköiden osina, mistä osoituksena on esimerkiksi skeema *tehdä* + erisnimen monikko: *teki paavolat* 'livisti' (ks. Karlsson 2000: 96). Mikään edellä kuvatuista ei olisi mahdollista, ellei erisnimen muotoon yhdistyisi kielenpuhujille yhteistä merkityssisältöä.

Kielen kognitiivispohjaiseen tarkasteluun keskeisesti kuuluvaa prototyypisyyden käsitystä voidaan soveltaa onomastiikkaan. Prototyypisyydellähan tarkoitetaan sitä, että salientit, semanttisesti painavimmat jäsenet muodostavat kategorioiden prototyypin ytimen, jota ympäröivät tätä prototyypin eri tavoin muistuttavat, vähemmän salientit jäsenet (Geeraerts 1997: 11, 20). Kaikki kielenpuhujat jakavat ainakin keskeiset käyttötavat. Prototyypin tunteminen auttaa ymmärtämään sanan perifeerisempiä käyttötapoja, vaikka ne kuulisi ensimmäistä kertaa. (Mts. 110.) Kategoriointi taas on ihmiselle luonteenomainen tapa hahmottaa maailmaa (Lakoff 1987: 9). Kielellisten kategorioiden reunat ovat sumeat, mikä tarkoittaa, että sanojen merkityksellä ei ole selkeää rajaa ja ettei voida tarkalleen osoittaa, missä yhden sanan merkitys loppuu ja toisen alkaa. Lisäksi sanojen merkitykset linkittyvät toisiinsa semanttiseksi verkostoksi, jossa toiset linkit ovat

⁵ Tarkoitän tässä yleistä merkityssisältöä. Yksittäisillä henkilöillä saattaa tietysti olla ilmaukseen liittyvää taustatietoa, minkä vuoksi nimi saattaa heissä herättää erilaisia assosiaatioita kuin sellaisissa yksilöissä, jotka eivät nimen taustaa tunne.

⁶ Yritysnimiesimerkit ovat peräisin väitöskirjaan tähtäävän tutkimukseni aineistosta, joka on poimittu kaupparekisterin cd-muotoisesta yritysrekisteristä.

vahvempia kuin toiset. Keskeisimmät, prototyypiset merkitykset toimivat verkoston solmukohtina. (Aitchison 1987: 46, 85; Raukko 1994: 45, 48; Geeraerts 1997: 11.)

Onomastiikassa prototyypisyyttä voidaan nähdä monilla eri kategorioinnin tasoilla. Jos lähdetään liikkeelle yleisesti erisnimen kategoriasta, voidaan ajatella, millainen on prototyypinen erisnimi. *Saima* tai *Saimaa* ovat todennäköisesti lähempänä erisnimen prototyyppiä kuin esimerkiksi pienessä käyttäjäyhteisössä mahdollinen pellonnimi *Aitan-taus* tai varsin monen kielenkäyttäjän yleisnimeksi mieltämä, mutta normitetussa kieles-sä edelleen erisnimeksi katsottu *Internet* taikka kristinuskon oppikirjan nimenä, mutta samalla myös yleisesti kristinoppiin viittaavana sanana tunnettu *katelismus*. Prototyyppi-syys selittää sitä, miksi proprin ja appellatiivin rajankäynti on usein vaikeaa: kategorian raja on epämääräinen, ja raja-alueilla luokittelu riippuu viime kädessä sanan esiintymis-kontekstista ja yksittäisestä kielenpuhujasta. Normitetun kielen ja oikeinkirjoitussääntö-jen kannalta sanat on tietysti luokiteltava joko propreiksi tai appellatiiveiksi, mutta kog-nitiivisperustainen tarkastelutapa ei vaadi tämänkaltaista mustavalkoista tulkintaa. Sama rajojen sumeus koskee myös eri nimikategorioiden suhdetta toisiinsa. *Erkki* on prototyyp-pisesti miehen nimi, mutta epäprototyypisesti se voi esiintyä vaikka koiran nimenä. Toisaalta nimi *Valteri* edustaa miehennimen prototyyppiä, mutta *Ora* tai *Karhu* lienevät kauempana miehennimen prototyypisestä ytimeistä.

SEMANTTINEN NÄKÖKULMA NIMISTÖSSÄ TAPAHTUVIIN MUUTOKSIIN

Prototyypisyyttä ja merkitysverkkoa on käytetty myös polysemian eli sanojen monimerki-tyksisyyden selittäjänä. Merkitysverkko ei ole staattinen vaan dynaaminen järjestelmä, joka muovautuu ihmisten kielenkäytön mukana. Merkitysavaruuksessa saman sanan eri merki-tykset eivät ole selvärajaisia ja erillisiä, vaan polysemia on pikemminkin merkityksen joustavuutta kuin monimerkityksisyyttä. (Leino 1994: 22; Raukko 1994: 63–68.) Proto-tyypiset kategoriat mahdollistavat kielijärjestelmän kokonaisrakenteen pysyvyyden, sa-malla kun järjestelmä on joustava sopeutuakseen ulkomaailman alati muuttuviin olosuhteis-iin (Geeraerts 1997: 113). Tämäntapainen näkökulma polysemiaan auttaa ymmärtämään myös sitä, miten on selitettävissä, että yhtä ja samaa propria käytetään viittaamassa eri tarkoitteisiin. Kun patsaan nimeä käytetään tarkoittamassa epämääräisesti rajautunutta kohtaamispaikkaa patsaan lähetyvillä tai vaikkapa kun yrityksen nimeä käytetään viittaa-massa tiettyyn rakennukseen tai alueeseen, olisi kielenpuhujien intuitiossa kyse samasta nimestä eikä kahdesta eri nimestä, kuten onomastiikassa yleensä on totuttu ajattelemaan (Sjöblom 2000: 145–146; 2001: 217; 2002: 91–92; Ainiala 2003: 218). Kyseessä on poly-semia, mutta sitä ei pidä ymmärtää perinteisesti monimerkityksisyytenä vaan joustavana merkityksenä, joka syntyy sanan ja sitä kontekstissa ympäröivien sanojen kaksisuuntai-nessa vuorovaikutuksessa (ks. Raukko 1997: 69). Siirrynnäiset eli nimet, jotka ovat siirty-neet tarkoittamaan esimerkiksi jotakin muuta paikkaa (*Lappajärvi* järven nimestä pitäjän nimeksi), osoittavat nimistöissä tapahtuvia muutoksia, joiden lähtökohtana on merkitys-rakenteiden joustavuus ja syynä kielenpuhujien tarve ilmaista uusia asioita.

Myös kokonaisen uuden nimikategorian syntymistä voidaan tarkastella kognitiivisen semantiikan näkökulmasta. Yritysnimet nimikategoriana syntyi Suomessa oikeastaan

1800-luvun kuluessa uuden, abstraktin entiteettikategorian ilmaantua. Yksityinen yrittäminen ja yritystoiminta kehittyivät 1800-luvun taloudellisessa murroskaudessa niin, että aiemmin henkilöön yhdistetty elinkeinotoiminta alettiinkin ymmärtää itsenäiseksi, henkilöstä riippumattomaksi abstraktiksi olioksi. Yritysnimet eivät tietenkään ilmaantuneet kieleen yhtäkkiä, vaan kategorian synty on nähtävä prosessina, joka lähti liikkeelle yksittäisten kielenpuhujien kielessä tapahtuneista muutoksista. (Sjöblom 2003: 132–133.)

Geeraerts (1997: 108–109) muistuttaa, että kielelliset muutokset leviävät yksilötasolta yleiselle tasolle. Nämä muutosmekanismit ovat joko rinnakkaisia tai peräkkäisiä. Rinnakkaisesta muutoksesta on kyse, kun kieliyhteisön jäsenillä on sama kommunikatiivinen ongelma — tässä tapauksessa siis uusien yritysten kategoria —, johon pitäisi voida viitata, ja puhujat valitsevat toisistaan riippumatta samankaltaisen ratkaisun. Peräkkäisessä muutoksessa kieliyhteisön jäsenet matkivat toisiaan: on olemassa ilmaisutarve, jonka täyttämiseksi noudatetaan sosiaalista prestiisiä. Käytännössä esimerkiksi vallanpitäjät, lainlaattijat, mainostajat, omistava luokka tai lehtimiehet voisivat luoda yritysten nimeämiseen liittyviä kielellisiä malleja, joita muut noudattavat. Todennäköisesti yritysnimikategorian ja yritysnimimallien syntymisessä vaikuttivat molemmat muutosmekanismit: Maan teollistuessa, ihmisten siirtyessä palkkatyöhön ja kulutuksen kasvaessa erilaisten yritysten määrä kasvoi nopeasti. Ihmisten oli erotettava samankaltaisia tuotteita tarjoavat yritykset toisistaan aiempaa täsmällisemmin propreilla. Toisaalta lainsäädäntö, yritysten oma lehti-ilmoittelu ja esimerkiksi ulkomaisten yritysten tarjoamat mallit muokkasivat käsitystä yrityksen nimestä. (Sjöblom 2003: 144.)

Esimerkiksi vanhoja elinkeinolupaluetteloita, manufaktuuri vuosikertomuksia tai sanomalehtiä selaamalla voi havaita, ettei ennen 1800-luvun jälkipuolta ollut ilmeisesti juurikaan tarvetta puhua yrityksistä itsenäisinä yksilöinä, vaan identifioinnin kohteena oli henkilö, jonka yksilöintiin käytettiin tietysti henkilönnimeä. Tuohon nimeen sisältyivät kaikki kyseiseen henkilöön suhteutuvat merkitykset mukaan lukien hänen elinkeinotoimintansa. Vähitellen 1800-luvun kuluessa lisääntyivät kuitenkin ilmaukset, jotka osoittivat yhteyttä itse liiketoimintaan. Näin liiketoiminta siirtyi yhä vahvemmin asemaan, jossa se voitiin valita kielennettäväksi. Aluksi erityisesti tehtaisiin, mutta myöhemmin myös muihin liikeyrityksiin, viitattiin ilmauksilla, jotka sisälsivät yrityksen toimialaan viittaavan sanan. Mallit näihin ilmauksiin saatiin tavallisista suomalaisista yhdyspaikannimistä, joissa perusosana on paikan lajia ilmaiseva sana ja määriteosana genetiivimuotoinen paikan- tai henkilönnimi. Esimerkkejä tämääntäpäisistä ilmauksista ovat muiden muassa *Tampereen pellavatehdas*, *Viipurin konepaja*, *herra Nordenswanin Kirjapaja* ja *Lindbladın Pianomakasini* (USTR).

Ensimmäiset yritysnimet olivatkin informatiivisia ja kuvailevia. Kognitiivisesta näkökulmasta niiden merkitykset voi kuvata suhteessa nimetyn yrityksen omistajaan, sijaintipaikkaan tai alueeseen sekä toimialaan. Vakiintumisasteeltaan ne vaihtelivat: kun joitakin nimiä muodostettiin yhä uudelleen uusina ilmauksina, minkä vuoksi ne vaihtelivat kontekstista toiseen paljon myös muodoltaan, niin toiset saivat nopeasti vakiintuneen muodon ja kielellisen yksikön aseman. (Sjöblom 2003: 134–135.) Vasta 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä syntyi yritysnimiä, joiden sisällöllinen yhteys tarkoitteeseen oli epäsuora, kuten symbolinen vakuutusyhtiön nimi *Kaleva* (mts. 139).

Voidaan ajatella, että uuden nimikategorian syntyminen on kielellinen muutosprosessi, joka on lähtenyt liikkeelle yhteiskunnassa tapahtuneista muutoksista ja niiden kautta

syntyneestä uudesta ilmaisutarpeesta. Yrittämisestä ja yrityksistä tuli käytännön taloudellisen murroksen sekä tätä seuranneen lainsäädännön myötä itsenäisiä toimijoita, jotka taas luontevasti yhdistyivät inhimillisiin toimijoihin. Kun näihin entiteetteihin piti viitata yksilöivästi, oli varsin luonnollista, että ainakin osa kielenpuhujista mielsi ilmaukset — ehkä personifikaation kautta — erisnimiksi. Muutos levisi varsin nopeasti koko yhteisön kattavaksi, ja vuoden 1896 toiminimiasetus sinetöi jo tapahtuneen kielellisen innovaation lopullisesti. Muutos on mahdollista ymmärtää juuri joustavan merkityskäsityksen kautta: Ilmaus, jonka merkitys suhteutuu suoraan tarkoitteensa ominaisuuksiin, voi kielenpuhujan tulkinnassa olla yhtä hyvin luokitteleva kuin yksilöiväkin. Kun yksilöivät tulkinnat vahvistuvat, on syntynyt uusi nimikategoria.

LOPUKSI

Käsitykseni on siis, että propriit kuuluvat kieleen tasavertaisina symbolisina yksiköinä kielen muiden ilmausten kanssa. Niiden tekstuaalinen tehtävä on erilainen kuin appellaatiivien, koska ne eivät ensisijaisesti osoita tarkoitettaan minkään kategorian jäseneksi vaan poimivat yksilön esiin kaikkien muiden olioiden joukosta ja osoittavat sen ainutlaatuisiksi. On kielenpuhujan subjektiivista valintaa, mitä ilmausta hän käyttää tietyistä oliosta: hän voi valita erilaisia luokittelevia ilmauksia tai yksilöivän ilmauksen riippuen tilanteesta ja omista intentioistaan.

Vaikka propriit eivät luokittele, niihin sisältyy silti usein prototyypinen, skemaattisesti laaja kategoriamerkitys, mihin perustuu muun muassa taipumuksemme jaotella nimiä paikannimiksi, henkilönimiksi, koiranimiksi, yritysnimiksi ja niin edelleen. Kategoriat eivät ole kuitenkaan selvärajaisia, vaan nimet voivat olla epäprototyypisiä tai niitä voidaan käyttää epäprototyypisesti.

Kognitiivisesta näkökulmasta propriit ovat kiinteä osa merkityksiä tuottavaa kieltä. Niiden yksilöivä luonne aiheuttaa sen, että ne kulkevat kevyesti eri kielten välillä, mutta tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, ettei propreilla olisi merkitystä. Britisarja Emmerdalen *Woolpack*-niminen pubi on tekstitykseen suomennettu *Villapakaksi* ja Harry Potterin opinahjo *Hogwarth* on suomennettu *Tylypahkaksi*. Vastaavia esimerkkejä tulvii ympärillämme. Ne kertovat osaltaan siitä, että propreilla on paikkansa mieleemme merkitysten verkossa. ■

LÄHTEET

- AINALA, TERHI 1997: *Muuttuva paikannimistö*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 667. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2003: Kaupunkinimistön tutkimuksen perusteet. – *Virittäjä* 107 s. 207–225.
- AITCHISON, JEAN 1987: *Words in the mind: An introduction to the mental lexicon*. Oxford: Basil Blackwell.
- DOWNING, PAMELA 1977: On the creation and use of English compound nouns. – *Language* 53 s. 810–842.
- GARDINER, ALAN 1940: *The theory of proper names: A controversial essay*. London: Ox-

- ford University Press.
- GEERAERTS, DIRK 1997: *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Oxford studies in Lexicography and Lexicology. Oxford: Clarendon Press.
- HUUMO, TUOMAS 1997: *Lokatiivit lauseen semanttisessa tulkinnassa. Ajan, omistajan, paikan ja tilan adverbiaalien keskinäiset suhteet suomen kielessä*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 55. Turku: Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- JESPERSEN, OTTO 1958 [1924]: *The philosophy of grammar*. 8th edition. London: Allen & Unwin.
- KARLSSON, GÖRAN 2000: Lehtiväen idiomissa erikoinen monikon käyttötapa. – Eeva Lähde-mäki & Yvonne Bertills (toim.), *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii* s. 96–104. Turku: Åbo Akademis tryckeri.
- KIVINIEMI, EERO 1975: *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1987: Voidaanko nimeämisperusteet luokitella? – Eero Kiviniemi & Ritva Liisa Pitkänen (toim.), *Kieli 2* s. 7–34. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- KIVINIEMI, EERO – PITKÄNEN, RITVA LIISA – ZILLIACUS, KURT 1974: *Nimistöntutkimuksen terminologia. Terminologin inom namnforskningen*. Castrenianumin toimitteita 8. Helsinki.
- KORTE, TAPIO 2001: *Frege and his epigones: A historical study of the role of sense in Gottlob Frege's theory of sense and reference*. Reports from the Department of Philosophy 7. Turku: Turun yliopisto.
- KRIPKE, SAUL A. 1972: Naming and necessity. – Donald Davidson & Gilbert Harman (toim.), *Semantics of natural language* s. 253–355. Boston: D. Reidel.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LANGACKER, RONALD W. 1987: *Foundations of cognitive grammar. Vol I: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- 1991: *Foundations of cognitive grammar. Vol II: Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- VAN LANGENDONCK, WILLY (tulossa): Proper names and proprial lemmas. *Proceedings of the 21st International congress of onomastic sciences*. Uppsala.
- LEINO, PENTTI 1993: *Polysemia — kielen moniselitteisyys*. *Kieli 7*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1994: Morfeemien polysemia. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Näkökulmia polysemiaan* s. 11–35. *Kieli 8*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LEVELT, WILLEM J. M. 1993: Accessing words in speech production: Stages, processes and representations. – Willem J. M. Levelt (toim.), *Lexical access in speech production* s. 1–22. Cambridge: Blackwell.
- MILL, JOHN STUART 1906: *A system of logic: Ratiocinative and inductive. Being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation*. New impression. London: Longmans, Green & co.
- MOORE, TERENCE – CARLING, CHRISTINE 1982: *Understanding language: Towards a post-*

Chomskyan linguistics. London: Macmillan.

- RAUKKO, JARNO 1994: Polysemia: merkitysten verkosto — merkityksen verkko. – Pentti Leino & Tiina Onikki (toim.), *Näkökulmia polysemiaan* s. 36–69. Kieli 8. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- SJÖBLOM, PAULA 2000: Yritysnimet — rajanvetoja. *Sananjalka* 42 s. 141–155. Turku: Suomen Kielen Seura.
- 2001: Company names in onomastics. – *Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum 7.–13.8.2000 Tartu*. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III s. 216–221. Tartu: Eesti Fennougristide Komitee ja Tartu Ülikool.
- 2002: Firmanamn som namnkategori. – Terhi Ainiala & Peter Slotte (toim.), *Avgränsning av namnkategorier*. Rapport från NORNA:s tjugonionde symposium på Svidja 20–22 april 2001 s. 89–100. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- 2003: Yritysten nimeäminen Suometarten aikaan. – Tommi Kurki, Päivi Laine & Arja Lampinen (toim.), *Suomettaren helmoista* s.125–148. Turku: Kirja-Aurora.
- USTR = *Uusi Suometar* 1869, 1879. Helsinki.
- ZILLIACUS, KURT 1966: *Ortnamnen i Houtskär. En översikt av namnförrådets sammansättning*. Studier i nordisk filologi 55. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- 1972: Nimistöieteellisten synteisien aikaa. – Hannes Sihvo (toim.), *Nimikirja*. Kalevalaseuran vuosikirja 52 s. 360–382. Helsinki: WSOY.
- 1997: On the function of proper names. – Ritva Liisa Pitkänen & Kaija Mallat (toim.), *You name it: Perspectives on onomastic research* s. 14–20. *Studia Fennica Linguistica* 7. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Fennicum, Henrikinkatu 3, 20014 Turun yliopisto

Sähköposti: paula.sjoblom@utu.fi